

Bununla birlikte İbn Rüşd ve Takıyyüddin İbn Teymiyye, kelâmcıların tenkidine ilişkin konularda İbn Hazm'dan büyük ölçüde faydalanmışlardır. M. Reşid Rızâ, her asırda İbn Hazm'ın eserlerinden yararlanan pek çok âlimin bulunduğunu, ancak onun adını sadece tenkit etmek amacıyla andıklarını söyler (*Tefsîrû'l-menâr*, VII, 144). İbn Hazm'ı tenkit edenler arasında İsâ b. Sehl el-Esedî, İbn Teymiyye, İbn Abdülber en-Nemerî, Ömer b. Muhammed es-Sekûnî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Ahmed b. Nâsir el-Hamed gibi âlimler yer alır. Tenkit noktaları, daha çok nakle dönmeyi ısrarla savunduğu halde felsefî kültürün etkisinde kalarak görüşlerini naslardan hareketle temellendiremediği konularında yoğunlaşır. Bu tenkitler bir yana, itikadî problemleri mantık ve felsefe kültüründen faydalanarak çözmeye çalışması ve bunu yaparken nasları ihmal etmemeyi gerekli görmesi açısından İbn Hazm'ın Gazzâlî'den önce kelâm tarihinde yeni bir çığır açtığını söylemek gerekir. İbn Hazm'ın itikadî görüşleri üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ahmed b. Nâsir el-Hamed'in *İbn Hazm ve mevkiühû mine'l-ilâhiyyât* (Mekke 1406), Hassân Muhammed Hassân'ın *İbn Hazm el-Endelüsî* (Kahire, ts. [Dârü'l-fikrî'l-Arabî]) ve Sâlim Yefût'un *İbn Hazm ve'l-fikrû'l-felsefî bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Dârülbeyzâ 1986) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hazm, *Merâtibü'l-ülûm* (*Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî* [nşr. İhsan Abbas] içinde), Beyrut 1983, IV, 62; a.m.f., *et-Takrîb li-haddî'l-mantık* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1959, s. 169; a.m.f., *el-İhkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1345, I, 6, 34-35, 119; a.m.f., *el-Üsûl ve'l-furû'*, Beyrut 1404/1984, s. 8-163; a.m.f., *el-Faşl* (Umeire), I-V, tür.yer.; İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûh* (nşr. Muhammed Enîs İyâde - Muhammed Fehmî es-Sercânî), Kahire, ts. (Mek-tebetü Nusayr), s. 172, 175; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1048; Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, VII, 144; Sâlim Yefût, *İbn Hazm ve'l-fikrû'l-felsefî bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Dârülbeyzâ 1986; Ahmed b. Nâsir el-Hamed, *İbn Hazm ve mevkiühû mine'l-ilâhiyyât*, Riyad 1406; Hassân Muhammed Hassân, *İbn Hazm el-Endelüsî*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikrî'l-Arabî), s. 104-105, 119-121, 164-165; Abdülmüteâl es-Sâidî, *el-Müceddidün fi'l-İslâm*, Kahire, ts. (Dârü'l-Hammâmî), s. 190-194; Abdülmecid Türkî, *Kadâyâ sekâfiyye min târihi'l-ğarbi'l-İslâmî*, Beyrut 1409/1988, s. 208-210; Abdurrahman el-Fâsî, "Ebû Muhammed İbn Hazm fî târihiyyâtihi bi-hużûri Zâhiriyyetihi ve yakazatî "aklâniyyetihi", *et-Türâşû'l-hadîtiyyi'l-müşterek beyne İsbâniyâ ve'l-Mağrib*, Gırnata 1412/1992, s. 243-251; Muhammed İzzet et-Tahtâvî, "Min a'lâmi'l-karni'l-hâmisî'l-hicrî İbn Hazm", *ME*, LV/1 (1982), s. 79-81; Süheyr Fazlullah Ebû Vâfiye, "İbn Hazm

"alem min a'lâmi'l-fikrî'l-İslâmî bi'l-Endelüs", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXVI/1-2, İslâmâbâd 1412/1991, s. 325-326; Hüseyin Benî Hâlid, "İbn Hazm ez-Zâhiri ve eşeruhû fî hıfzî'l-türâşî'l-İslâmî", a.e., s. 363-366.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

Dinler Tarihi. İbn Hazm fıkıh, hadis, edebiyat, felsefe ve mantığın yanında dinler tarihine de ilgi duymuş ve bu konuda eserler yazmıştır. Bu saha ile meşgul olmasının temel sebeplerinden biri yetiştirdiği ortamın kültür ve inanç çeşitliliğidir. O dönemde İspanya (Endülüs), müslümanlar dışında yahudi ve hristiyanlarla bunların oluşturduğu çeşitli fırkaların yoğun olarak yaşadığı bir bölge idi. Genel olarak İslâm dünyasının benzer coğrafyalarında olduğu gibi Endülüs'te de gayri müslimlerin İslâm ve müslümanlarla ilgili olumsuz görüş ve iddialarına karşı İbn Hazm da mücadele vermiş olup dinler tarihi alanında yazdıklarının önemli bir kısmı reddiye mahiyetindeki eserlerden oluşmaktadır. Meselâ mülûkû't-tavâif devrinde Gırnata (Granada) Emiri Habûs tarafından vezirliğe getirilen, 1027'de Nagid unvanını alarak Gırnata yahudi cemaatinin lideri olan ve Talmud uzmanı olarak bilinen nahivci ve şair İbn Nağrîle (Samuel ha-Nagid [İsmâil b. Yûsuf el-Lavî]), Kur'an'ın âyetleri arasında çelişkiler bulunduğu yolunda iddialar ortaya atınca İbn Hazm *Risâle fi'r-red 'alâ İbni'n-Nağrîle el-Yehûdî* adlı eserini, tabip-filozof Ebû Bekir er-Râzî'ye isnat edilmekle birlikte halen elde bulunmayan *el-İlmü'l-ilâhî*'deki İslâmî akide ile uyuşmayan görüşlere karşı da *et-Taḥkîk fi naḳḳidî Muḥammed b. Zekerıyyâ er-Râzî fî kitâbihi'l-İlmî'l-ilâhî* adlı kitabını yazmıştır. Ayrıca *el-Faşl*'ın bir bölümünü teşkil etmekle birlikte Zehebî'nin müstakil eser olarak zikrettiği *İzhârü tebdîli'l-Yehûd ve'n-Naşârâ li't-Tevrât ve'l-İncîl ve beyânü tenâküzihî mâ bi-eydihim minhâ mim mâ lâ yaḥtemilü't-te'vîl*'i de reddiye türü eserlerindendir.

İbn Hazm'ın dinler tarihi sahasında en önemli eseri *el-Faşl fi'l-mîle ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*'dir. Müellif, eserin mukaddimesinde din ve mezheplere dair o zamana kadar yazılmış eserleri değerlendirmektedir. İbn Hazm'a göre bu konuda çok sayıda eser kaleme alınmışsa da bunlardan bir kısmı gereğinden fazla uzatıldığı için anlam karışıklıklarına yol açmış ve konuların doğru anlaşılmasını engellemiştir. Diğer bazı eserler ise kısa tutulduğu için konuyla ilgili birçok tartışma

ihmal edilmiş, böylece okuyucu yeterince bilgilendirilmediği gibi İslâm'a yönelik tenkitler de gerektiği şekilde cevaplandırılmamıştır. İbn Hazm, eserinde muteber kaynaklara başvurmak suretiyle somut deliller getirip meseleleri insaf ölçülerinde ortaya koymayı amaçladığını, karmaşık ifadelerden kaçınıp kolay anlaşılır bir dil kullandığını söylemektedir (*el-Faşl*, I, 35-36).

İslâm dinine aykırı kabul edilen akımların başlıca altı gruba ayrıldığını belirten İbn Hazm bu fırkaları İslâm'a en uzak olanlardan başlayarak ele alır. Birinci fırka kelâmcıların Süfistâiyye dedikleri, varlıkların objektif gerçekliğini reddeden sofistler, ikinci fırka âlemin ezeli olduğunu, dolayısıyla bir yaratıcı ve yöneticisinin bulunmadığını ileri süren dehiyye (materalistler), üçüncü fırka, âlemin hem ezeli olduğunu hem de ezeli bir yöneticisinin bulunduğunu kabul eden felâsife, dördüncü fırka âlemin yaratılmış (muḥdes) olduğuna inanmakla birlikte birden çok ezeli yöneticisinin bulunduğunu ileri süren Mecûsilik, Sâbilik, Maniheizm, Mezdekiyye, Deysâniyye, Hristiyanlık vb. inanç gruplarıdır. Beşinci fırka âlemin yaratılmış olduğuna, ezeli bir yaratıcısının bulunduğuna inanmakta, fakat nübüvveti inkâr etmektedir; Brahmanlar bu grupta yer almaktadır. Altıncı fırka objektif gerçekliğe, âlemin yaratılmışlığına, tek ve ezeli bir yaratıcısının bulunduğuna ve peygamberliğe inanan, ancak bazı peygamberleri kabul ettikleri halde bir kısmını reddeden gruplardır. Yahudiler ve Mecûsiler bu gruba girmektedir (*a.g.e.*, I, 36-37). Hristiyanlar ise teslise inandıkları için de dördüncü gruba, Hz. Muhammed'in peygamberliğini tanımadıkları için altıncı gruba girerler.

İbn Hazm bu fırkaları tek tek ele alarak temel görüşlerini belirtip tenkit eder. Önce Süfistâiyye'yi, ardından dehiyyeyi eleştirirken âlemin hâdis olduğuna dair deliller getirir (*a.g.e.*, I, 43-69). Daha sonra âlemin yaratıcı ve yöneticisinin birden çok olduğunu kabul edenleri iki grupta ele alır. İlk grup yedi gezegen ve onların ezeli olduğunu, ayrıca iki ayrı prensibi (Hürmüz ve Ehrimen) kabul eden Mecûsiler'dir. Mezdekiyye, Hürremiyye, Sâbilik de bu gruba dahildir. İkinci grupta Deysâniyye, Merkûniyye (Marcionites) ve Mâniyye (Mâneviyye, Maniheizm) yer almaktadır. İbn Hazm birden çok tanrı bulunduğunu ileri sürenlerin delillerini çürütür (*a.g.e.*, I, 86-108). Teslis inancı sebe-

biyle hristiyanları da bu bölümde ele alarak Ariuşçular, Samsatlı Pavlus (Paul de Samosate) taraftarları, Makdoniusçular (Macedonius), Berberâniyye, Melkâniyye (Melkâniyye = Melkites), Nestûriyye, Ya'kûbiyye gibi fırkaları ve bunların görüşlerini zikreder; ayrıca teslîs akidesini ve İsâ'nın çarmıha gerilmiş olduğu inancını eleştirir, Mesih'in tabiatı konusunu değerlendirir (a.g.e., I, 109-132). Nübüvveti ve melekleri inkâr edenler grubuna örnek olarak ele aldığı Brahmanlar'ın görüşlerini nakledip nübüvvetin zaruretiyle delilleriyle ortaya koyar (a.g.e., I, 137-147). Bu arada insan dışında diğer varlıkların din karşısındaki durumlarına dair iddialarla ruh göçünü (tenâsüh) savunanların görüşlerini tenkit eder.

Yahudilerin beş fırkaya ayrıldığını belirten İbn Hazm Sâmiriyye, Sadûkiyye, Anâniyye, Rabbâniyye ve İseviyye'den oluşan bu fırkalar hakkında bilgi verir; ayrıca yahudilerin neshe dair görüşlerini değerlendirir. Müslümanlarla yahudiler arasındaki münasebetlere temas eden İbn Hazm, Hz. Muhammed'in önceki kitaplarda haber verilmesi meselesini ele alır. Mecûsîler'i de tanıttıktan sonra (a.g.e., I, 177-200) Tevrat ile İnciller hakkında ayrıntılı bilgi vererek bunların tahrif edildiğini gösterir. Nitekim yahudilerin elindeki Tevrat ile Sâmirîler'in Tevrat'ının farklı olduğunu, her iki tarafın da diğerinin elindeki kitabı muharref kabul ettiğini ifade eden İbn Hazm, gerçekte her ikisinin de tahrif edilmiş bulunduğunu belirterek Tevrat'tan buna dair deliller getirir. Hz. Mûsâ'nın vefatından Ezra'nın yeniden kaleme almasına kadarki dönemi inceleyerek Tevrat'ın nasıl tahrif edildiğini ortaya koyar (a.g.e., I, 287-329). Tahrifi kanıtlamak üzere Tevrat'tan verdiği örnekler (a.g.e., I, 201-285) onun Tevrat'ı çok iyi bildiğini göstermektedir.

Daha sonra İnciller başta olmak üzere Yeni Ahid'in eleştirisine geçen İbn Hazm, dört İncil ve yazarları ile Yeni Ahid'i teşkil eden diğer yazılar hakkında bilgi verir; gerek İnciller'le Tevrat arasında gerekse İnciller'in kendi arasında bulunan çelişkileri ortaya koyar. Bu çerçevede İnciller'de yer alan Hz. İsâ ile ilgili çelişkili bilgileri de nakleder. İnciller'deki havârilere Kur'an'daki havârilere birbirinden farklı olduğunu, Hz. İsâ'nın getirdiği İncil'in kaybolduğunu belirtir; mevcut İnciller'in telif edildiği şekli hakkında bilgi verir, hristiyanların inançlarını tenkit eder. Ahd-i Cedid'in diğer kitaplarından Yahuda, Ya'kûb ve Yuhanna'nın risâlelerini de eleştirir.

tiren İbn Hazm bu arada hristiyanların Kur'an'la ilgili iddialarını cevaplandırır (a.g.e., II, 213-217).

İbn Hazm yahudi ve hristiyanların yoğun olduğu İspanya'da yaşamış olduğundan onun söz konusu dinlere dair verdiği bilgilerin doğruluk derecesi yüksektir. Zira ülkesinde yaşayan bu din mensuplarından birçoğu ile görüşmüş, tartışmış, ayrıca onlarla ilgili çok sayıda kitap okumuştur. Nitekim onun bilhassa yahudi bilgini İbn Nağrîle ile olan tartışmalarından yahudi ve hristiyanlar hakkında geniş bilgi sahibi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Meselâ diğer kaynaklarda pek rastlanmayan Samsatlı Pavlus ve mezhebine dair önemli bilgiler vermektedir. Faydalandığı kaynaklar arasında özellikle dehrîler konusunda Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-İlmü'l-ilâhî*'sini, Yahudilik konusunda İbn Nağrîle, yahudi tabip İsmâil b. Yûnus ve İsmâil b. Kurrâd'ın eserlerini, Hristiyanlık konusunda Amr b. Câhiz'in *el-Muhtâr fi'r-red 'ale'n-naşârâ* adlı kitabını saymak mümkündür. Ayrıca İbn Hazm, Kitâb-ı Mukaddes'in Peşitta ve Vulgate tercümelerinden de iktibaslar yapmış olup bu husus onun Latince'yi de bildiğini göstermektedir.

Abdullah et-Tercümân, müslüman âlimlerin Ehl-i kitap'la ilgili eserlerinde çoğunlukla akli delillere başvurdıklarını, İbn Hazm'ın ise Ehl-i kitabı hem akli hem de onların kendi kitaplarındaki nakli delillerle reddettiğini belirtmektedir (*Tuhfetü'l-erib*, s. 55-56). Gerçekten İbn Hazm, diğer din ve fırkalara mensup insanların inançlarını onların kendi kaynaklarına dayanarak açıklamaya çalışır ve herhangi bir dinin temel inançlarıyla o dinin kaynağı arasındaki çelişkileri ortaya çıkarır. Ayrıca söz konusu ettiği inanç ve fikirlerle ilgili Kur'an-ı Kerim'in âyetlerine müracaat eder, bu inancın akıl ve mantık kurallarına ters düşen yönlerini ortaya koyar. Tartışmacı bir karaktere sahip olmasına rağmen İbn Hazm muarızlarına karşı dürüst ve gerçekçi bir tutum sergilemesi, onları eleştirirken kendi kaynaklarından alıntılar yapması dolayısıyla bazı şarkiyatçıların bile takdirini kazanmıştır.

Spinoza, Kitâb-ı Mukaddes'in tahrif edilmiş olduğunu kabul eder ve Kitâb-ı Mukaddes'le ilgili tenkidî çalışmaların XVI. yüzyılda felsefe tarafından ortaya konduğuna ileri sürer. Halbuki İbn Hazm'ın *el-Faşl*'ı, bu tarihten 600 yıl önce Tevrat ve İnciller'in ilmî tenkidini ihtiva etmesi sebebiyle Kitâb-ı Mukaddes metinlerinin

tenkitli müzakeresi konusunda ilk eser sayılmaktadır. Nitekim Philip Khuri Hitti, XVI. yüzyılda Tevrat tenkidi okulunun ortaya çıkışına kadar Tevrat kıssalarındaki bazı problemlere ilk dikkat çeken kişinin İbn Hazm olduğunu söylemektedir (Abdülhalîm Uveys, s. 348). İbn Hazm ayrıca, muhtelif dinlere ait inanç esaslarını birbiriyle karşılaştırmış olmasından dolayı mukayeseli dinler tarihinin kurucularından sayılmaktadır (Mahmûd Ali Himâye, s. 149-150). Avrupa'da ise mukayeseli dinler tarihi çalışmalarına XIX. yüzyılda başlanmıştır. Fritsch Erdmann, İbn Hazm'ı İslâm din tarihinin kurucusu olarak görmektedir. Roger Arnaldez de onun yahudi İbn Nağrîle'ye karşı ileri sürdüğü delilleri tatminkâr bulmasa da hasımlarının durumunu ortaya koymasındaki gerçekliğini ve dürüstlüğüne açıkça ifade eder. Aristo ve Yeni Eflâtuncular'a ait âlemin kıdemi iddiasını Eş'arî'den Gazzâlî dönemine kadar geçen süreç içinde ilk reddeden İbn Hazm olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeyre), tür.yer.; a.mlf., *el-Uşûl ve'l-fürû*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2704; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVIII, 195-197; Abdullah et-Tercümân, *Tuhfetü'l-erib* (nşr. Ömer Vefik ed-Dâûk), Beyrut 1408/1988, s. 55-56; J. W. Sweetmann, *Islam and Christian Theology*, London 1955, I, 179-181; R. Arnaldez, *Grammaire et théologie chez Ibn Hazm de Cordoue*, Paris 1956; a.mlf., "Controverse d'Ibn Hazm contre Ibn Nagrîla lejuif", *Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée*, sy. 13-14, Aix-en-Provence 1973, s. 41-48; J. N. D. Anderson, *The World's Religions*, London 1965, s. 27-28; Chejne, *Muslim Spain*, s. 310-311; Abdülhalîm Uveys, *İbn Hazm el-Endelûsî*, Kahire, ts. (Dârü'l-İ'tisâm), s. 347-348; Muhammed Ebû Zehre, *İbn Hazm*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikrî'l-Arabî); Hassân Muhammed Hassân, *İbn Hazm el-Endelûsî*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikrî'l-Arabî); I. Goldziher, *Zâhirîler* (trc. Cihad Tunç), Ankara 1982, tür.yer.; Mahmûd Ali Himâye, *İbn Hazm ve menhecühû fi dirâseti'l-edyan*, Kahire 1983; Ekrem Sarıkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 134; Abdülkâdir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri* (trc. Osman Cilacı), İstanbul 1983, s. 40; G. W. Whyte, *Ibn Hazm's Controversy with the Christians: A Study of a Section of his al-Fisal*, Montreal 1984, tür.yer.; Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, *Fi Mukâreneti'l-edyan: buhûs ve dirâsât*, Nasr 1406/1986, s. 91, 113; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Konya 1989, s. 60-61; İbrahim Gürbüz, *İbn Hazm'a Göre Dinler ve İnanç Sistemleri* (doktora tezi, 1990), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; G. C. Anawati, "Polémique, apologie et dialogue islama-chrétiens", *Euntes Docete*, XXII (1969), s. 400-401; Muhammed Abu Laila, "An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm", *IQ*, XXIX/2 (1985), s. 75-100; XXIX/3 (1985), s. 165-171.

